

Войните и икономическото развитие. Случаят с българските земи през първата половина на XIX век

The Wars and the Economic Development. The Bulgarian's Case from the First Half of the 19th Century

**Иван РУСЕВ
Ivan ROUSSEV**

DOI: 10.61836/CBTD3802

Received: 17.08.2025
Available online: 21.11.2025

Abstract: *The article focuses on the Bulgarian lands during the first half of the 19th century. It concerns the eastern parts of the Balkans, i.e. the territories of the Balkan provinces of the Ottoman Empire, inhabited mainly by Bulgarians, which during this period were severely affected by three consecutive Russo-Turkish wars: the wars of 1806–1812, 1828–1829, and the Crimean War, 1853–1856. In an attempt to develop working hypotheses about the extent to which each of these wars affected local economic development, the main economic-historical approach leads to the selection and analysis of accessible historical sources. In this sense, the study proposed here is aimed at analysing and evaluating historical sources on the subject. The comparison between these three Russo-Turkish wars leads to the working hypothesis that the first two, those of 1806–1812 and 1828–1829, led to more severe crises in the economic situation of the Bulgarian lands. The reasons for this are the military actions carried out on Bulgarian territory, the destruction of important economic and commercial centres (in the first of the two wars, the Russian army deliberately plundered Svishtov, one of these centres), as well as the large wave of emigration during and after the wars. In the second war, there is reason to believe that emigration was greater, and together with the subsequent re-emigration, the time it took for the local economy to stabilize was extended to 4-5 years. This was not the case during the Crimean War, when military operations and the accompanying destruction and human casualties had only a short-term impact on Bulgarian economic development, and price increases were more a consequence of the integration of the Bulgarian economy into the European one. This war led to the attraction of capital, which subsequently had a positive impact on local economic development.*

Keywords: *Economic Development, Bulgarian lands during the first half of the 19th century, Russo-Turkish wars, the Ottoman archives in Istanbul, the French diplomatic archives*

JEL: N13, N43, N73, N93

Въведение. Възможните подходи и работни хипотези

В индустриалните общества войните нямат еднозначно влияние върху икономическото развитие. Паралелно с традиционните разрушения, жертви, миграции, които повлияват силно отрицателно това развитие, те могат да доведат до оживление в търговията или в производствата, обслужващи нуждите на войната.

Настоящият текст насочва вниманието към българските земи през първата половина на XIX в. Става въпрос за източните части на Балканите – т.е. за териториите от Балканските провинции на Османската империя, населявани предимно с българско население, които през очертаняния период са силно засегнати от три от поредните руско-турски войни: войните от 1806–1812 г., от 1828–1829 г. и от 1853–1856 г., последната известна още като Кримската. В опита да се изготви работна хипотеза за степента, в която всяка една от тези войни засяга местното стопанско развитие, основният стопанско-исторически подход отвежда към подбора и анализа на възможните за използване исторически извори. В този смисъл предложеното тук изследване има предимно извороведски характер.

Руско-турската война от 1806–1812 година

Руско-турската война от 1806–1812 г. е първата от поредицата руско-турски войни през XVIII и XIX в., която придобива по-широка европейска значимост. Причината за това са засилените френски позиции на „Стария континент“ през първото десетилетие на XIX в. и назряващият френско-руски военен конфликт, който дава своето отражение върху тази война. Тя започва заради нарушаване на клаузите на Яшкия мирен договор (1792 г.) от страна на Османската империя и набира скорост след като Франция започва да подкрепя последната с надеждата да отслаби позициите на Русия, оказала се през 1805 г. в поредния си сблъсък с император Наполеон.

Войната протича в два периода, маркирани от динамичните събития в Европа, от появяващи се и изчезващи съюзи с участието на Франция, от чиято политика силно се влияят двете воюващи империи, Руската и Османската. Първоначално бойните действия се водят извън българските земи, но през 1809 г. те се пренасят на юг от р. Дунав, главно в северните и североизточните български територии. Руският план през втория период предвижда превземането на Силистра и Варна и така да бъде принудено турското правителство да сключи бърз и неизгоден за него мирен договор. В началото на февруари 1810 г. за главнокомандващ

на руската Дунавска армия е назначен ген. Николай Каменски (1776–1811), под чието командване са превзети и задържани за кратко време редица градове и крепостите в българските земи: Силистра, Разград, Хаджиоглу Пазарджик (дн. гр. Добрич), Русе, Никопол, Свищов, Плевен, Ловеч (Ciobanu, Rados, Istrate, 2008, pp. 111, 143). През юни 1810 г. руски корпус от 8000 души се насочва към Варна, а основната част от руската армия от около 40 000 души начело с ген. Каменски атакува Великия везир и османския укрепен лагер в Шумен, но и двете операции не успяват (Cernovodeanu, 2007, pp. 264–267). През 1811 г. за главнокомандващ на Дунавската армия е назначен ген. Михаил Кутузов (1745–1813), който заменя починалия ген. Николай Каменски. И под негово командване продължават руските операции на юг от р. Дунав. Войната завършва с подписания на 28 май 1812 г. в Букурещ мирен договор между Русия и Османската империя.

Войната довежда до тежка криза в българското стопанство, придобила няколко измерения, така както е отразена в историческите извори.

Българските извори, насочващи към икономическата ситуация в страната по време на войната, са ограничени като вид и брой. Предимно това са приписки и летописи, които отбелязват поскъпването на конкретни стоки. За съжаление, този вид извори ни дава фрагментарна представа, но с голяма доза основание можем да им се доверим. Една от тези приписки, записана в „Книга на учителя Никифор Попконстантинов от Елена”, гласи: „1810. Стана голям глад – 1 ока брашно 45 пари. И в тази година стана сефер¹ с московеца и взе той Добруджа, Силистра, Тутракан, Русе, Свищов, Небол, Плевен, Враца, Ловеч, Севлиево. И развали се турската войска на Батин² и солта стана 81 пари оката” (Kovachev, 1968; Nachev, Fermandziev, 1984, p. 128).

Приписките и летописните бележки отразяват поскъпването през 1810, 1811 и 1812 г. по причина на войната (двете явления неизменно са обвързани в текстовете) чрез покачването на цените на житото, брашното, солта, овчето месо, рибата, дървеното масло, сапуна, плявата, кокошките, пуйките, маслините, кравето масло, яйцата, лоените свещи, лакердата (маринования паламуд). Селищата, в които тези стоки поскъпват през посочените години са Свищов, Елена, Арбанаси, Търново, Дряново, с. Мусина (днес в Община Павликени) (Nachev, Fermandziev, 1984, pp. 128, 129, 130, 139, 307).

С прехвърлянето на военните действия на юг от р. Дунав се нарушава търговският обмен в земите между Дунав и Стара планина. Показателен за това е

¹ Война.

² По всяка вероятност припискарят има предвид победата и унищожаването от руската армия под командването на ген. Каменски на 10-хилядния отряд на Пехливан паша при Хаджиоглу Пазарджик (Добрич) в началото на юни 1810 г. От отряда на Пехливан паша се спасяват само 150 души. На 9 юни 1810 г. е превзета и Силистренската крепост. Руската армия вече владее Силистра, Русе и Никопол. Вероятно заради това припискарят отбелязва: „развали се турската войска” (Nachev, Fermandziev, 1984, p. 235).

фактът, че в периода 1810–1812 г. липсват търговски контакти между Враца и Свищов за разлика от времето преди и след това, ако се съди по документите, отложени в архива на видната търговска фамилия от Враца Хаджитошеви (Semeen arhiv, 1984; Danova, 2010, p. 171). Впрочем най-ранната у нас запазена стопанска документация на няколко големи търговци и търговски фирми от Габрово и Враца (хаджи Христо Рачков, Хаджитошеви, братя Мустакови, братята Къню и Геню Сахатчийски), също може да послужи като основа за наблюдение на стопанската криза в българските земи по време на войната (Roussev, 2015, pp. 309–314, 317–328).

Руско-турската война от 1806–1812 г. създава затруднения за търговията както в регионален, така и в континентален мащаб. През XVIII и XIX в. в стопанско отношение Балканите все по-тясно се обвързват с Централна и Западна Европа. Важно значение за това изиграват европейските търговски колонии в Османската империя, в най-голяма степен френската общност в столицата Константинопол. Дипломатическият архив на Френското външно министерство съдържа множество сведения за този процес. Без съмнение, Руско-турската война от 1806–1812 г. повлиява негативно търговията на Леванта с Европа. Съвсем наскоро във Френския дипломатически архив попаднах на документ, който „хвърля светлина” по темата. Това е писмо с дата 25 октомври 1810 г. до Файи де Латур Мобур, Шарже д’афер на Френското посолство в османската столица, подписано от 12 търговци и фирми от френската общност в Константинопол с молба да бъдат преразглеждани и променени наложените от Париж условия за търговия. С цел да се поддържа високо качество на внасяните от Леванта стоки, френското правителство издава разрешителни („сертификати за произход”) само за такива, които се доставят директно по море от пристанищата на Османската империя. Но явно поради войните в Европа „единственият начин за транзитно преминаване на стоки от Леванта към християнския свят е по суша през Солун и Босна” – отбелязват френските търговци, а Руско-турската война, „която се води в Румелия, не позволява на караваните да преминават през тази провинция”. Търговците настояват тази мярка да бъде отменена, още повече, че тя дава предимство на английската търговия в региона³. Документът е интересен не само като съдържание, но и като датировка – написан е през октомври 1810 г., а е заведен в Посолството и е препратен към Министъра на вътрешните работи в Париж през декември с.г. – т.е. във време, когато е в разгара си руската военна операция и стопанската разруха в българските земи. Ето защо тук по-долу публикувам писмото в неговия пълен превод (Приложение 1).

³ Archives du Ministère des Affaires étrangères et européennes (AMAEE), Correspondances consulaires et commerciales (CCC), Constantinople, Tome 77 (3 Janvier 1808 – 22 Décembre 1812). Fol. 186–186b : Писмо от френски търговци в Константинопол, потърпевши от войната, 25 октомври 1810 г.

Стопанската криза в българските земи по време на тази война е подсилена от политиката на руската армия да напада и разрушава селища, които нямат важно стратегическо значение, но са значими за местната и регионалната търговия. В най-голяма степен това се отнася за Свищов, който само за година и половина на два пъти е превзет, опустошен и разграбен от руснаците – първият път през септември 1810 г., събитие, запазено в местната памет с ужасната дума „изгорялството” и вторият път през април 1812 г., когато по заповед на командващия руската армия ген. Кутузов градът е оплячкосан, а населението му е принудително изселено на север от р. Дунав. Най-подробният исторически извор за двете събития е дневникът на френския благородник Александър Ланжерон, по онова време офицер на руска служба, който също се съхранява в Дипломатическия архив на Френското външно министерство (Danova, 2010). За целенасочената руска политика за стопанско разоряване на българските земи по време на същата война можем с основание да се доверим на Ланжерон, който след като е запознат с разпореденията на командването и непосредствено наблюдава събитията, отбелязва следното: „...През 1810 г. всичко беше извършено по заповед. Бяха разрушени 20 града и бяха опустошени 200 версти от страната” (Danova, 2010, p. 164)⁴.

Стопанската криза в българските земи по време на войната от 1806–1812 г. има и още едно проявление – провокираното от нея и по време на нея изселване на стопански активно българско население. Преселенията на православно християнско население (в най-голямата си част българи) от балканските провинции на Османската империя в южните причерноморски територии на Руската империя, завладени в резултат на войните от XVIII в., е политика, която неизменно се следва от Москва чак до 60-те години на XIX в. Трите руско-турски войни от първата половина на века предлагат добри възможности за воденето на тази политика. В първата от тях назначаването на ген. Кутузов за главнокомандващ на Дунавската армия през 1811 г. дава най-голям тласък на емиграцията, тъй като българите са подлъгвани с обещанията, че ако преминат на север от р. Дунав ще бъдат освободени от всякакви данъци. Посочва се, че по време на войната от 1806–1812 г. от българските земи емигрират 20 000 семейства, или общо около 100 000 души. Голямата част от тях обаче не желаят и не отиват в Южна Русия, а остават във Влашко. Така например повечето от търговците и занаятчиите от Свищов и Русе се установяват в Букурещ. След подписването на Букурещкия мирен договор през 1812 г. на свой ред султанът предприема политика да върне в империята си емигрантите, давайки си ясната сметка, че това е производително население, състоящо се от добри данъкоплатци. Твърди се, че в една от османските прави-

⁴ На проф. Надя Данова дължим изключително аргументираното и аналитично представяне на дневника на Александър Ланжерон като исторически извор за историята на българските земи (и в частност на Свищов) по време на войната от 1806–1812 г. (Danova, 2010).

телствени комисии, които през 1813–1814 г. обикалят изселниците във Влашко и ги уговарят да се върнат, е включен Неофит Бозвели. Броят на върналите се обаче е твърде малък и през 1814 г. завръщанията окончателно престават (Danova, 2010, pp. 169, 171–172; и посочената там литература). С оглед на настоящата тема е важно още веднъж да се подчертае, че в резултат на преселенията през войната от 1806–1812 г. българските земи се лишават от стопански активно население, предимно търговци и занаятчии, което има негативно влияние върху местното икономическо развитие. Впоследствие част от тези емигранти ще продължат да поддържат търговски контакти със своята родина, ще правят дарения за родните си места, но всичко това само частично ще компенсира липсата на тяхната стопанска инициативност и предприемчивост в българските земи.

За българина от началото на XIX в. като „война“ могат да бъдат определени и събитията, свързани с гръцкото въстание през 1821 г., които намират широк отзвук на Балканите. Те отново довеждат до криза и до поскъпване на живота – факт, който също е отбелязан в приписките. В Дамаскин от Бяла черква (днес в Община Павликени, Област Велико Търново) четем следното: „Този запис е да се знай, когато стана московският сефер, че превзе русинът Свищов на сене 1810. Подир това след една година стана скъпо житото – оката един грош и солта един грош на 1811. Подир това се минаха десет години, стана онзи сефер, когато убиха патриарха и трима владици на 1821. И тогава стана скъпо житото, оката по един грош” (Angelov, 1963, p. 71; Nachev, Fermandziev, 1984, p. 139). Няма съмнение, „сефер”-ът от 1821 г. е гръцкото въстание (т.нар. „Гръцка завера”), чиято организация се разпростира широко на Балканите, включително и в българските земи.

Руско-турската война от 1828–1829 година

Поредната руско-турска война се води на два фронта, балкански и кавказки, като основните военни операции, решаващи за нейния изход, протичат в източните български територии. Именно в тях се усещат най-тежките последствия, включително и стопанската криза, която продължава и след войната.

Няколко са известните приписки и летописни бележки от периода, които свидетелстват за поскъпване по причина на войната на основни видове стоки: пшеницата, ечемикът, брашното, „мисиреното” (царевичното) брашно, ечемичното брашно, рибата, солената риба, агнешкото и козето месо, кокошките, яйцата, облеклото. Споменава се и за мор по говедата вероятно поради липса на фураж (Paparozov, 1937, p. 67; Stoyanov, Kodov, 1964, p. 433; Nachev, Fermandziev, 1984, pp. 144–145, 147). Приписка в „Александрия”, издание от 1814 г., гласи: „1828 г., месец априлие 23. ...император Николае... строшиха великата сила при Варна на царя Махмуда турския безбожник, ... за един месец Влахия превзеха и запписаха Дунава – не може турчин да мине, нито търговец.... И турчин търговец тежко минува у Влахия” (Stoyanov, Kodov, 1964, p. 433), а друга приписка в миней за

месец април на храма „Св. Димитър“ в с. Арбанаси още по-емоционално описва тежката ситуация, която е настанала през 1831 г.: „...Почти на всичко стана скъпотия: и храна и дрехи, и всичко скъпо и прескъпо. За сиромасите много зло, но и на богатите не им беше лесно и добре, защото скъпотията не беше с мярка, а по-голяма от силите на хората. Стана притеснение за всички“ (Parazov, 1937, p. 67). Интересно е да се отбележи, че макар военните действия да се водят в Източна България, визираните текстове очертават поскъпване на живота по време на войната върху една доста по-обширна територия, достигаща на запад до София, та дори и до Скопие.

Войната засяга няколко големи търговски и производствени центъра, превзети от руската армия: Варна, Сливен, Котел, Анхиало (Поморие) и др., Варненската крепост е засипана с бомби и сериозно разрушена, но най-тежките последици върху българското икономическо развитие са свързани с голямото изселване на стопански активно население на север във Влашко, Молдова и Бесарабия. Впоследствие част от тази емиграция се завръща. Ще изминат обаче няколко години, поне 4–5, докато източните български територии се умиротворят и се завърнат към нормалния производствен и търговски ритъм на живот.

През 1828–1829 г. сценарият е добре познатият от предходната война: по време на руското присъствие в българските земи се предприема голяма руска агитация и организация на преселването, което започва още по време на войната и продължава след това, а впоследствие започва и обратна емиграционна вълна на част от преселниците (реемиграция), за което спомага и политиката на Високата порта, привличаща българите обратно към родните им места, оценяваща техните качества като добри производители и надеждни данъкоплатци. За османската политика е показателен един интересен документ, публикуван преди повече от 80 години от Панчо Дорев: по искане на сливенските граждани през февруари 1831 г. турското правителство се разпорежда да им бъде отпуснат нисколихвен (а вероятно и безлихвен) заем от 25 000 гроша за възстановяване на разрушената по време на войната тяхна черква; парите се осигуряват от „произведенията на избягалата и незавърнала се още рая“ и „ще трябва до пара да се върнат на правомците, щом като те се завърнат“ (Dorev, 1940, pp. 142–143).

Трудно е да се определи какви са действителните мащаби на тази емиграция, каква част от емигриралите впоследствие се завръщат и как целият този процес влияе върху икономиката на българските земи. Въз основа на митнически регистри, публикувани преди време от Стоян Романски, Константин Велики, Веселин Трайков (Romanski, 1930; Veliki, Traykov, 1980), а и на разни спомени и предания, отразени в поселищните истории се счита, че след войната от 1828–1829 г. във Влашко, Молдова и Бесарабия се изселват 100–150 000 души, българи и гагаузи, но доколко това е действителната цифра и по-важното – как емиграцията се отразява върху българското стопанство – отговор на тези въпроси могат да дадат

османските архиви. Става въпрос най-вече за т.нар. нюфус дефтери, които в последно време привличат все по-осезаемо интереса на българските историци.

Съставянето на нюфус дефтерите започва след 1830 г. и е в пряка връзка с реформите, предприети от султан Махмуд II след премахването на еничарския корпус през 1826 г. и въвеждането на нова редовна войска. Те се съставят с основната цел да се регистрират годните за военна служба мюсюлмани и да се организира облагането на немюсюлманите с данъка джизие. Редом с другото, нюфус дефтерите са много ценен извор за изследването на миграциите в рамките на дадено селище, на миграциите от едно селище към друго и на миграциите извън границите на Османската империя през 30-те – 40-те години на XIX в. Така например, много полезна информация за емиграцията и реемиграцията след войната от 1828–1829 г. дават запазените нюфус дефтери на Сливен, главно този от 1837 г., в който са отбелязани датите на завръщане на жители на града с бележката: „завърнал се от руската страна“ и дата. Подобна информация е налична и в нюфус дефтерите на каза Бабадаг от 1841 и 1844 г. (Todorov, Dzhafer, Georgieva, Nedelcheva, 2025, pp. 372, 382, 385–387). Няма съмнение, по-широкообхвата включване в употреба на този ценен османски исторически извор ще очертае реалното влияние на руско-турската война от 1828–1829 г. върху демографията и икономиката на българските земи през епохата.

Кримската война, 1853–1856 година

Кримската война е една различна война в сравнение с предходните и следващата руско-турска война, тази от 1877–1878 г. И разликата идва основно от това, че поради участието в нея на Франция и Англия като съюзници на Османската империя тя носи белезите на новото, на модерното време. Разбира се, не липсват и приликите с предходните две руско-турски войни, най-вече бедствията и многото жертви, които дават отражение и върху икономиката. Добре известно е, че през лятото на 1854 г. съюзническите армии се установяват на лагер във и край Варна, където през август избухва един голям опустошителен пожар, а развихрилата се епидемия от холера отнема хиляди човешки животи (Roussev, 2021a). По сходен модел се организира нова емигрантска вълна на север, провокирана от руската пропаганда, но този път поради зле проведената пропаганда, а и поради зле водената руска политика спрямо българите, емигрантската вълна е в много ограничени или почти в никакви мащаби – след свалянето на руската обсада на Силистра през юни 1854 г. в Южна Русия се изселват 1262 семейства с 6787 души заедно със своя добитък и покъщнина; сблъскали се с негостоприемното отношение в руските колонии, още към края на 1854 г. голяма част от тези бежанци се завръщат в родните си места; до началото на м. октомври 1856 г. в българските земи се завръщат и останалите в Норосийска и Бесарабска губернии 770 семейства българи или 4030 души (Todorova, 1985, pp. 415–416).

И сякаш по-осезаемите прилики на Кримската с предните две руско-турски войни от първата половина на XIX в. свършват дотук. Формално погледнато през Кримската война, подобно на предните, също има поскъпване на цените на основните хранителни стоки, най-вече в пристанищните центрове и в районите, през които преминават съюзническите армии, но това поскъпване може да се обясни както с блокираните от войната черноморски пристанища, с трудностите в транспорта, така и със засиленото изкупуване на българското зърно и износа му към Западна Европа, една оживена търговия, която стартира още в началото на 40-те години на XIX в. и продължава през следващите две десетилетия. Кримската война и съпътстващите я процеси (експортната житна търговия и установяването на чуждите консулски мрежи в българските земи) води до покачването на жизнения стандарт, което има за следствие не само покачването на цените, но и обогатяването на асортимента на стоките на българския пазар, а и натрупването на свеж капитал в български ръце. Варненският гръцки консул по онова време Андре Пападопуло-Вретос отбелязва следното: „...днес във Варна се намира всичко онова, което е необходимо за европейския начин на живот” (Papadopoulos-Vretos, 1856, pp. 223–224). Кримската война бележи времето, когато местната икономика се вписва в европейската, т.е. в световната, и тя започва да реагира на проявите на световното стопанство. Нарастването на цените е в следствие на модернизацията, на нарасналото търсене на стоки от българския пазар, на повишения интерес към тези стоки от страна на западноевропейските търговци и индустриалци – процес, който започва още през 40-те и началото на 50-те години на века. Кримската война само ускорява този процес. Въпреки съпътстващите я бедствия и грабежи, тя способства увеличаването на местното богатство, което в следващите две десетилетия ще бъде насочено в стопански инициативи, културни и просветни начинания, дори във финансиране на националната революция (Roussev, 2019).

Модернизацията по време на Кримската война и чрез войната с влияние върху местното стопанско развитие има и още една важна проява. Става въпрос за построения от французите и англичаните по време на войната електрически телеграф – това най-модерно за времето си комуникационно средство, което благодарение на войната за първи път достига до българските земи, а след войната е предадено, за да се ползва за граждански (предимно търговски) нужди (Roussev, 2021b).

Кримската война носи белезите на модерната война и заради многото повече исторически извори, свързани с нея (включително и със стопанските процеси по време на нея), отложени благодарение на модерните комуникационни средства и дипломатически практики. Още преди войната се появява българската периодична преса, която по вече установен европейски модел, следи цените на стоките. В периода от септември 1852 г. до август 1856 г. на страниците на „Ца-

риградски вестник“ периодично се публикуват сведения за цените на зърнените храни (твърда и мека пшеница) на пазара в Константинопол⁵, от които е видно, че най-високите цени са през първите месеци на 1856 г., т.е. в края на войната, когато се подписва мирният договор. Много по-подробни са данните за цените на дребно на хранителните стоки, съдържащи се във френската дипломатическа кореспонденция по време на войната, проследени вследствие на мониторинг, нареден от Париж: хляб първо и второ качество, пшеница, говеждо, телешко, овче и овнешко месо, дадени в грошове и във франкове. Наблюдава се както пазарът в османската столица, така и тези в Одрин, Солун, Варна и Трабзон. Интересни са и коментарите, които съпътстват справката за цените в донесенията на френските посланици. Следят се и обменните курсове⁶. Тази богата база данни позволява да се коментират по-специфични стопански процеси като например т.нар. от френския посланик Тувенел „търговски феномен“ през зимата на 1855–1856 г., при който въпреки високите цени на пшеницата местно производство, цените на хляба спадат заради големия внос на брашно от чужбина и те остават трайно ниски в следващите две години. Пак по същото време цените на месото нарастват не само заради напредването на зима, но и заради голямата смъртност сред животните (Roussev, 2019, pp. 53–60).

Кримската война е времето, когато модерна Европа преоткрива българите. Не че и преди това дипломати, пътешественици, военни, мисионери не са посещавали балканските провинции на Османската империя и не са публикували своите наблюдения, но едва по време на тази война в Източните Балкани и Черноморието за първи път се отзовават няколко десетки хиляди французи и англичани, предимно млади хора, които благодарение на развитото в Западна Европа книгоиздаване много скоро след нейния край издават множество книги със спомени и интересни наблюдения. И до днес архивите в Англия и Франция, държавни и частни, съхраняват кореспонденция и други ценни документи от войната, които съдържат сведения за българите, включително и за тяхната стопанска култура. Разширяването на научното знание за българската стопанска история от средата на XIX в. задължително трябва да мине през привличането на тези нови, все още неизползвани извори (Roussev, 2022).

Приписките и летописните бележки от времето на Кримската война също

⁵ Цариградски вестник, III, 99, 6 септември 1852; 100, 13 септември 1852.; 105, 17 януари 1853; 134, 15 август 1853, 140, 26 септември 1853; 141, 3 октомври 1853; IV, 145, 31 октомври 1853; 149, 28 ноември 1853; 159, 6 февруари 1854; 160, 13 февруари 1854; 161, 20 февруари 1854; VI, 258, 7 януари 1856; 260, 21 януари 1856; 264, 18 февруари 1856; 266, 3 март 1856; 268, 17 март 1856; 276, 12 май 1856; 277, 19 май 1856; 278, 26 май 1856; 280, 9 юни 1856; 288, 4 август 1856.

⁶ АМАЕЕ, ССС, Constantinople, t. 94 (1853–1856), fol. 263, 415, 448, 461, 479, 500; АМАЕЕ, ССС, Constantinople, t. 95 (1856–1858), fol. 5–6, 23–24, 43–44, 73–74, 76–77, 83–84, 103–104, 114–115, 118–119, 136–137, 205–206, 213–214, 273–274, 287–288, 297–298, 305–306, 318–319, 323–324, 343–344, 382–384, 401–402, 432–433, 437–438, 451–452, 499–500.

дават сведения за цени и за поскъпване на стоки, главно за Арбанаси и за западните територии (Брезник) (Parazov, 1937, pp. 67–68; Nachev, Fermandziev, 1984, pp. 168–170), но при наличието на толкова много надеждни извори, за които вече стана въпрос, тези данни могат да се ползват предимно за нуждите на местните поселищни изследвания.

Изводи и обобщения по темата

Представеното дотук навежда на следните изводи и обобщения:

1/ Направеното тук сравнение между трите руско-турски войни от първата половина на XIX в. води до работната хипотеза, че първите две, тези от 1806–1812 г. и от 1828–1829 г. имат за следствие по-тежки кризисни явления в стопанското състояние на българските земи. Причините за това са военните действия, които се водят на българска територия, разрушаването на важни стопански и търговски центрове (в първата от двете войни съвсем тенденциозно руската армия оплячкосва Свищов, един от тези центрове), както и голямата емигрантска вълна по време и след войните. При втората война има основание да се предполага, че емиграцията е по-голяма, а заедно с последвалата след това реемиграция времето до стабилизирането на местната икономика се удължава до 4–5 години. Не такава е ситуацията през Кримската война, по време на която военните операции и съпътстващите ги разрушения и човешки жертви имат само кратковременно въздействие върху българското стопанско развитие, а нарастването на цените е по-скоро следствие от вписването на българската икономика в европейската. Тази война води до привличането на капитали, които впоследствие повлияват положително местното стопанство.

2/ Що се отнася до изворовата осигуреност на представената тук работна хипотеза също Кримската война се откроява като събитие, за което има най-много запазени източници на информация, които позволяват един по-задълбочен анализ. Сравнително ограничените български извори от епохата като брой и видове (търговско-счетоводна документация на отделни търговци и фирми, приписки и летописни бележки, спомени, публикации в пресата) трябва да се допълнят със сведения от чуждите архиви, за да се реконструира пълната картина на икономическото развитие на българските земи по време на войните от първата половина на XIX в. Най-добри възможности за това предоставят Османският архив в Истанбул и Френският дипломатически архив.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1:

Archives du Ministère des Affaires étrangères et européennes (АМАЕЕ), Correspondances consulaires et commerciales (ССС), Constantinople, Tome 77 (3 Janvier 1808 – 22 Décembre 1812). Fol. 186–186b : Писмо от френски търговци в Константинопол, потърпевши от войната, 25 октомври 1810 г.

Fol. 186

Пера, Константинопол, 10 декември 1810 г.
(вероятно датата, на която е заведено писмото, тъй като е с друг почерк)

До г-н Файи де Латур Мобур,
Шарже д'афер на Н.В. Императора
На французите, крал на Италия и Протектор на Конфедерацията на Рейн, при Високата порта

Копие за Министъра на вътрешните работи, 3 декември 1810 г.

Г-н Шарже д'афер,

Подписалите се, френски търговци, установени в Константинопол, след като са били уведомени за заповедта на правителството да издава сертификати за произход само за стоки, изпратени във Франция директно по море, изразяват своето дълбоко съжаление, че единственият начин за транзитно преминаване на стоки от Левант към християнския свят е по суша през Солун и Босна, а настоящата война, която се води в Румелия, не позволява на караваните да преминават през тази провинция. Както и в миналото, стоките трябва да се изпращат по море до Солун, където има възможност да бъдат препратени към християнския свят.

Поради тази причина, уважаеми г-н Шарже д'афер, подписалите се тук биха искали да изразят своето уважение към вредата, която посочената мярка нанася на френската търговия в Леванта, за която тя е била последното спасение. Тя го лишава от единствения начин за транспортиране, който все още е приложим въпреки трудностите на дългия път и опасностите в тези местности. Тя осигурява на английската търговия предимство при изтеглянето на стоките, от което френската търговия ще бъде лишена, което ще доведе до значително намаляване на нейния обем и до загуба на цялото ѝ влияние и ресурси в тези пристанища.

[Fol. 186b]

Защитата и насърченията, които правителството винаги е предоставяло на тази група от своите поданици, чиято работа допринася толкова ефективно за развитието на индустрията и националния просперитет, благосклонността, която сте проявили към френската търговия в Леванта; вашата бащинска загриженост за нейните интереси; всичко това налага на долуподписаните задължението да се обърнат към вас, господин Шарже д'афер, да предадете на правителството техните уважителни искания и да ги подкрепите с вашия авторитет, за да може то, в своята мъдрост и в отговор на исканията на изложителите, да

позволи стоките, изпратени по единствените пътища, които обстоятелствата им позволяват да използват, да бъдат снабдени със сертификати за произход.

С дълбоко уважение,
Уважаеми г-н Шарже д'афер,
Ваши смирени и послушни слуги,
Константинопол, 25 октомври 1810 г.

Писмото е подписано от 12 търговци и фирми, сред които личат фамилиите на първенци на френската колония в османската столица в края на XVIII и началото на XIX в. като Кастан (Aug. Castagne), Далма (Dalmas fils ainé) и на търговски фирми като „Фoa Бьоф и С-ие (Fois Beuf et C-ie), „Главани и С-ие” (Glavanys & C-ie) и др.

Acknowledgements and funding:

The article was written within the framework of the Program « Séjour scientifique de haut niveau – Chercheurs confirmés », funded by the French government (Ministry for Europe and Foreign Affairs / Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères), 2025.

REFERENCES:

- Angelov, B., 1963. From the collection of manuscripts of Polihronij Agapievich Sirku. *Proceedings of the Popular library “Kiril i Metodij”*. Vol. 3 (9), pp. 61–73. [Ангелов, Б., 1963. Из ръкописната сбирка на П. А. Сирку. *Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий”*. Т. 3 (9), 1963, с. 61–73].
- Cernovodeanu, P., 2007. *Raporte consulare si diplomatice engleze privind Principatele Dunarene 1800–1812*. Braila: Editura Istros.
- Ciobanu, V., L. Rados, A. Istrate, 2008. *Europe and the Porte. New Documents on the Eastern Question. Vol. VI. English and Swedish Diplomatic Reports 1799–1811*. Iasi: Editura Junimea.
- Danova, N., 2010. An untapped source for the history of Svishtov. In: Todev, I. (ed.), 2010. *Enlightenment and Change. A collective book in honor of Prof. Rumyana Radkova, DSc., Corresponding member of the Bulgarian Academy of Sciences, and on the occasion of the 150th anniversary of the Bolgrad Gymnasium*. Sofia: Publishing house of the Bulgarian Academy of Sciences, pp. 161–176. [Данова, Н., 2010. Един неизползван извор за историята на Свищов. В: Тодев, И. (ред.), 2010. *Просвета и промяна. Сборник в чест на чл. кор. ст. н. с. I ст. д.ист.н. Румяна Радкова и по случай 150-годишнина на Болградската гимназия*. София: Издателство на БАН, с. 161–176].
- Dorev, P. (ed.), 1940. *Documents for the Bulgarian History*. Vol. 3, Sofia: Publishing house of the Bulgarian Academy of Sciences. [Дорев, П. (ред.), 1940. *Документи за българската история*. Т. 3, София: Издателство на БАН].

- Kovachev, N., 1968. On the yellowed leaves. *Sevlievska tribuna*, no. 24 from 12 June 1968. [Ковачев, Н., 1968. По пожълтелите листи. *Севлиеvsка трибуна*, № 24 от 12 юни 1968].
- Nachev, V., N. Fermandziev (eds), 1984. *We wrote it down so it would be known. Notes and chronicles*. Sofia: Otechestven front. [Начев, В., Н. Ферманджиев (ред.), 1984. *Писахме да се знае. Препуски и летописи*. София: Отечествен фронт].
- Papadopoulo-Vretos, A., 1856. *La Bulgarie ancienne et moderne sous le rapport géographique, historique, archéologique, statistique et commercial*. S. Petersbourg.
- Papazov, D., 1937. Village Arbanasi. Personal memories and collected data. *Collection Bulgarian Academy of Sciences*. Vol. 31, pp. 1–94. [Папазов, Д., 1937. Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни. *Сборник БАН*. Т. 31, с. 1–94].
- Romanski, S., 1930. *The Bulgarians in Wallachia and Moldova*. Sofia: Darzavna reshatnisa. [Романски, Ст. 1930. *Българите във Влашко и Молдова*. София: Държавна печатница].
- Roussev, I., 2015. *The commercial modernization during the Bulgarian National Revival period (18th – 19th CC.) as a culture and a practice*. Veliko Tarnovo: Rovita. [Русев, И., 2015. *Търговската модерност на Българското Възраждане като култура и практика*. Велико Търново: Ровита].
- Roussev, I., 2019. Wartime Crisis? The Crimean War (1853–1856) – the different war. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 4, pp. 52–65. [Русев, И. 2019. Криза по време на война? Кримската война (1853–1856) – различната война. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, Т. 4, с. 52–65].
- Roussev, I., 2021a. Varna and the Crimean War. *The Routledge Handbook of the Crimean War*, pp. 303–309.
- Roussev, I., 2021b. The telegraph in the Crimean War. *The Routledge Handbook of the Crimean War*, pp. 310–319.
- Roussev, I., 2022. When modern Europe rediscovered the Bulgarians. The reflections of the Crimean War (1853–1856) in Bulgarian history. *Papers of Bulgarian Academy of Sciences, Humanities and Social Sciences*, Vol. 9, no. 1, 2022, pp. 31–44.
- Semeen arhiv, 1984. *Semeen arhiv na Hadzitoshevi. Vol. 1 (1751–1827)*. Compilers Vazvazova-Karateodorova, K., Z. Markova, E. Pavlova-Harbova, V. Harizanov. Sofia: Publishing house of the Bulgarian Academy of Sciences. [*Семеен архив на Хаджитошеви. Т. 1, (1751–1827)*. Съставители Възвъзова-Каратеодорова, К., З. Маркова, Е. Павлова-Харбова, В. Харизанов. София: Издателство на БАН, 1984].

- Stoyanov, M., Hr. Kodov, 1964. *List of Slavic manuscripts in the Sofia National Library*. Vol. 3, Sofia: Nauka i izkustvo. [Стоянов, М, Хр. Кодов, 1964. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. 3, София: Наука и изкуство].
- Todorov, N., A. Dzhafer, G. Georgieva, N. Nedelcheva, 2025. The Nufus Defters as a Source for Regional Researchm. *Istoriya-History*, no. 4, pp. 371–393. [Тодоров, Н., А. Джафер, Г. Георгиева, Н. Неделчева, 2025. Нюфус дефтерите като извор за регионалните изследвания, *История*, № 4, с. 371–393].
- Todorova, M., 1985. Bulgarian volunteers in the Crimean War. *Proceedings of the Bulgarian history sociality*. Vol. 37, pp. 391–435. [Тодорова, М., 1985. Българските доброволци в Кримската война. *Известия на Българското историческо дружество*. Т. 37, с. 391–435].
- Veliki, K., V. Traykov, 1980. *Balgarskata emigratsiya vav Vlahiya sled Rusko-turskata voyna ot 182 –1829 g.* Sofia: Publishing house of the Bulgarian Academy of Sciences. [Велики, К., В. Трайков, 1980. *Българската емиграция във Влахия след Руско-турската война от 1828–1829 г.* София: Издателство на БАН].

Correspondence address:

Ivan Roussev – Professor, DSc.

Corresponding Member of the Bulgarian Academy of Sciences,

University of Economics – Varna,

Department of Management

77, Knyaz Boris I Blvd.

9002 Varna, Bulgaria

E-mail: ivroussev@ue-varna.bg

SCOPUS Researcher ID: 57290233200

Web of Science Researcher ID AAN-4300-2020

<https://orcid.org/0000-0002-7143-7651>